

TÜRKÇEDE ZAMAN BELİRLEYİCİLERİ İLE KİP VE ZAMAN EKLERİNİN UYUMU

Hatice ŞAHİN*

Türk dilinde en eski belgelerden bu yana fiil çekiminde kullanılan eklerin belirttiği zaman sınırı, genel olarak geçmiş, gelecek, geniş ve şimdiki zaman dilimleri biçiminde karşımıza çıkar.

Eski Türkçe'de zaman ekleri, biçim olarak geniş, geçmiş ve gelecek zamanları aktarıırken bunlardan geniş zamanı karşılayan -Ir eki anlam açısından değerlendirildiğinde şimdiki zamanı da aktarmaktadır. (Gabain 1988, s. 80¹)

Orta Türkçenin şivelerinde de durum pek farklılık göstermez. Karahanlı Türkçesi'nde geniş, gelecek, öğrenilen geçmiş ve görülen geçmiş zaman ekleri görülmektedir. (Hacıeminoğlu1996, s. 182)² Bunlara ek olarak bir yakın gelecek zaman eki de Kutadgu Bilig'de kullanılmıştır. (Ercilasun 1984, s. 133)³ Eski Anadolu Türkçesi'nde şimdiki zaman kategorisi de diğer zamanlara eklenmiştir. (Gülsevin 1997, s. 96)⁴

Türkiye Türkçesi'nde zaman eklerine bakıldığında basit fiil çekiminde geniş, gelecek, şimdiki, görülen geçmiş ve öğrenilen geçmiş zaman olmak üzere beş kip ve zaman çekimi; dilek, istek, emir ve gereklilik olmak üzere dört kip çekimi görülmektedir.

Zaman kavramı taşımadıkları belirtilen, ancak genel olarak gelecek zamana ait tasarıları ifade eden kip çekimlerinin dışında kalan beş ayrı kip ve zaman eki fiilin ait olduğu zaman içinde gerçekleştiğini ya da gerçekleşeceğini bildirirler. -DI eki görülen geçmiş zamanı, -mİŞ eki, öğrenilen geçmiş zamanı, -AcAk eki gelecek zamanı, -yor, -mAktA ve -mAdA ekleri şimdiki zamanı, -r, Ar, -Ir ekleri de geniş zamanı ifade eden kip ve zaman ekleridir.

Dil bilgisi kitaplarında zaman ekleri sınıflandırılırken bu eklerin özel kullanım alanları da zaman zaman belirtilmektedir. (Ediskun 1996) -mİŞ öğrenilen geçmiş zaman eki için yapılan“ *Bu kip masallara yakıştır, Şaşma, şaşırtma durumlarında kullanılır, Bu kip, acıları, üzüntüleri anlatmaya elverişlidir*” gibi açıklamalar diğer kip ve zaman ekleri için de geçerlidir. (Gencan 2001, s. 307)⁵

Bunun yanında söz konusu kip ve zaman ekleri, kimi durumlarda taşıdıkları zaman kavramının dışına çıkarak başka zamanları da karşılayabilirler. Dilimizde görülen bu durum, bazı araştırmacılar tarafından kitap, makale, bildiri düzeyinde ele alınıp örneklendirilmiştir.⁶

Türkçe'de zaman eklerine destek olmak amacıyla zaman zarfları, zaman belirteçleri adını verdiğimiz belirleyiciler kullanılır.

Bilindiği gibi zaman belirleyicileri, bir fiilin anlamını zaman kavramı ile sınırlandırır. Fiilin bildirdiği zamana önemli bir ayrıntı katarak hareketin hangi zaman dilimi içinde gerçekleştiğini daha da detaylı bir biçimde aktarırlar.

*Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

¹ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay. Ankara 1988.

² Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay. Ankara 1996.

³ A. Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Gazi Üniv. Yay. Ankara 1984.

⁴ Güner Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay. Ankara 1997.

⁵ Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, Ayraç Yayınları, Ankara 2001.

⁶ Kevser Acarlar, *Fiil Kiplerindeki Anlam Kaymalarının Nedenleri*, Türk Dili, Haziran 1969, S. 213, s. 250-254.

Ertuğrul Yaman, *Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları*, TDK Yay. Ankara 1999.

Buna göre fiilin taşıdığı zaman eki ile fiili zaman açısından sınırlayan zaman kelimesinin uyumlu olması gerekir. Geçmiş zaman ekiyle geçmiş ifade eden belirleyiciler, gelecek zaman ekiyle geleceği ifade eden belirleyiciler kullanılmalıdır. *Dün gittim, yarın gideceğim* gibi.

Ancak, dil içinde zaman ekleri ile zaman belirleyicilerinin uyumlu kullanılmadığı da görülmektedir. Böyle bir durumda zaman belirleyicilerinin zaman ekine katkıda bulunması değil zaman ekinin önüne geçerek kendi taşıdığı zaman kavramını anlatıma yansıtması ya da zamandan ziyade herhangi bir durumu anlatması söz konusudur. Bu kullanımlarda zaman ekinin zaman belirleyiciye uyduğu veya zaman belirleyiciyle birlikte dilde var olan ama dilbilgisi kitaplarında gösterilmeyen bir zaman dilimini –yakın gelecek, yakın geçmiş gibi- aktardığı görülür.

Örnekler incelendiğinde aynı zaman belirleyicinin farklı zaman ekleriyle kullanılabildiği görülmektedir. *Bugün geldim, bugün geleceğim, bugün geliyorum, bugün gelmişim, bugün gelirim* gibi. Söz konusu belirleyiciler olmadan genel olarak üstlendikleri zaman dilimini anlatan çekimler, - Zaman belirleyiciler olmadan da bu eklerin diğer zamanları ifade ettiği örnekler dilimizde yok değildir. -(Bk. Yaman1999, Türkyılmaz 1999) başka zaman dilimlerini ifade eden belirleyicilerle kullanıldıklarında bazen ekin ifade ettiği zamandan farklı bir zamanı ya da bir durumu aktarabilirler. *Geliyorum* çekimi tek başına kullanıldığında şimdiki zamanı anlatırken *bugün geliyorum* veya *biraz sonra geliyorum* gibi kullanımlarda şimdiki zamanı değil açıkça yakın gelecek zamanı aktarmaktadır.

Aynı şekilde *gelirim* yargısında geniş zaman ve belki de bir niyet bir ihtimal anlatılmış olsa da *bugün gelirim* veya *yarın gelirim* kullanımlarında öne çıkan geniş zaman değil hatta hiçbir şekilde zaman değil niyet ya da ihtimaldir. Böyle bir örnekte geniş zaman eki olarak gösterilen ek, zaman eki görevinde değildir.

Buna göre zaman belirleyicilerinin sadece fiilin anlattığı zamana ayrıntı ya da belirlilik katması değil zaman kavramının dışında bazı özel anlamlar yüklemesi hatta zaman ekinin sınırını belirlemesi de söz konusudur. Böyle olduğu için fiil çekimlerinin bu açıdan da ele alınması gerekmektedir.

Bu yazıda Türkçede zaman belirleyicileri ile zaman eklerinin uyumu ve kullanımının ele alınması amaçlanmıştır. Konu ele alınırken teker teker zaman ekleri ile bu eklerin birlikte kullanılabildiği zaman belirleyicileri ve aktardıkları zaman ya da durum ele alınacaktır. Zaman belirleyicilerinin kullanılmadığı örneklerde de zaman eklerinin farklı zamanlara geçiş yaptığı bilinmektedir. Ancak bu yazıda söz konusu ekler, sadece zaman belirleyicilerle birlikte değerlendirilmeye çalışılacaktır.

GENİŞ ZAMAN (-r, -Ar, -Ir)

Türkçedeki tüm zamanları; geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanı kapsayan her zaman, sürekli yapılan işleri anlatan bir zaman dilimidir. Türkçede müstakil bir şimdiki zaman ekinin kullanılmasına kadar olan dönemde şimdiki zamanı da karşılamıştır. Zaman belirleyicileriyle kullanımı ele alındığında farklı zamanları ve kipliği anlatması bakımından en ilginç örnekleri ortaya koyduğu görülmektedir.

Şimdiki ve gelecek zamanı ifade eden belirleyicilerle kullanıldığında geniş zaman eki, ne geniş, ne şimdiki, ne de gelecek zamanı anlatır. *Yarın gelirim, şimdi konuşurum, Bu konuyu gelecek ay konuşuruz* gibi örneklerde cümlenin kullanıldığı ortama göre bir söz verme, bir niyet, bir anlaşma durumu çıkarılabilir ama her hangi bir zaman kavramı çıkarılamaz. Yukarıdaki örneklere benzer durumlarda geniş zaman eki olarak gösterilen ek, zaman belirleyicilerinin varlığı nedeniyle zaman eki olmanın dışına çıkmış bir görüntü vermektedir.

“Gelecek zamana yönelmiş olan geniş zaman kipi, yakın gelecekte gerçekleşmesi niyet ve istek halinde olan; ancak, gerçekleşmesinde bir kesinlik bulunmayan durumlarda kullanılır. Dolayısıyla, bu anlatım kalıbında istek, ihtimal, tahmin, vaat gibi işlevler de yer alır. ” (Korkmaz 2003, s. 644)⁷

ŞİMDİKİ ZAMAN (-yor, -mAktA, -mAdA)

Bu ekler, hareketin içinde bulunulan zaman içinde geçtiğini anlatmaya yarayan eklerdir. Şimdiki zaman için en çok kullanılan ek, -yor ekidir. Diğer iki ekten biri olan -mAktA eki de -mAdA ekine oranla daha sık kullanılmaktadır.

Geniş zaman için kullanılan zaman belirleyiciler -yor eki ile kullanıldığında ek, şimdiki zamanı değil, geniş zamanı aktarmaktadır.

Her sabah traş oluyor, dikkatle giyiniyor.

Yarın çalışıyorum, önümüzdeki yıl liseye başlıyor gibi cümlelerde -yor eki gelecek zamanı anlatmaktadır. Bu cümlelerin şimdiki zamanla ilgisi yoktur.

Bunun gibi -yor eki, yakın gelecek zamanı da aktarabilmektedir. İçinde bulunulan zamanda yakın gelecekle ilgili bir durum kesinleşmiş, hazırlığı yapılmıştır. “-yor eki bazen başlamamış, fakat başlamak üzere olan bir hareket için de kullanılır. Biraz sonra gidiyorum. Bu ifadede henüz gitme eylemi başlamamış fakat gitme eylemi için bütün hazırlıklar yapılmıştır. ” (Gülensoy 2000, s. 411)⁸

-yor ekinin yakın ve belirli bir gelecekle ilgili zaman belirleyicilerle kullanıldığı örnekler son derece yaygındır.

-Liselere giriş sınavı 13 Haziran’da yapılıyor.

-Bu akşam Ahmet de geliyor

-Sonuçlar bu gece yarısından sonra açıklanıyor.

-Allah nasip ederse yarın değil öbür gün yola çıkıyoruz.

Eğer cümlede kesin bir tarih verilirse -yor eki yerine -mAktA eki de kullanılabilir. Ancak bu durumda cümle gelecek zamanı değil geniş zamanı aktarır. Bir başka deyişle, *Liselere giriş sınavı 13 Haziran’da yapılıyor* cümlesindeki gelecek zaman, *Liselere giriş sınavı 13 Haziran’da yapılmakta* biçiminde ifade edilirse sınavın her yıl 13 Haziranda yapıldığını anlatan geniş zamana dönmektedir. Bu akşam, bu gece yarısı, öbür gün gibi zaman belirleyicileri ise -mAktA ekiyle kullanılmamaktadır..

-yor eki, yakın gelecek anlamının yanında zaman belirleyicilerle, geçmişte başlayıp hala devam eden işleri anlatmada da kullanılır. Bu yapılarda işin hala devam ettiği anlatılırken işin geçmişte başlamış olması önemlidir.

-Yıllardan beri bu konu üzerinde çalışıyorum

-Seni çoktandır görmüyorum

⁷ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay. Ankara 2003

⁸ Tuncer Gülensoy, *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yay. Ankara 2000.

Bu cümlelerde –yor eki yerine –mAktA eki de kullanılabilmekte ve cümlenin aktardığı zaman sınırında herhangi bir değişiklik görülmemektedir.

Türkiye Türkçesindeki bazı örneklerde –yor eki ile kurulan bazı örnekler, şimdiki zaman anlatmaktan ziyade eski süreklilik anlamını ön plana çıkarmaktadır.

-Burada Halaclar ibtida Kürtleşmiş, şimdi de Araplaşıyor (Tansel 1965, s. XXVII)⁹

Güzelleşiyor, yaşlanıyor gibi örneklerde dikkat çeken durum, ekin bu anlamı verebilmesi için isimden fiil yapan +IA ekinden sonra gelmesi gerektiğidir. Buradaki süreklilik anlamı –mAktA ekiyle de verilebilmekte iki ek birbirinin yerini tutabilmektedir.

GELECEK ZAMAN (-AcAk)

Fiilin ifade ettiği hareketin geçmişte ya da içinde bulunulan zamanda gerçekleşmediğini, gelecek zamanda gerçekleşeceğini bildiren bir zaman dilimidir. Bu zaman eki de sadece gelecek ifade eden zaman belirleyicileriyle değil, geniş zamanı ve şimdiki zamanı ifade eden zaman belirleyicileriyle de rahatlıkla kullanılabilir. Örneklere bakıldığında gelecek zaman çekiminin kullandığı bu belirleyicilerin bu ekin başka bir zamanı anlatmasını değil, ifade ettiği gelecek zamana ayrıntılar kattığı gözlemlenmektedir.

Onu her zaman seveceğim cümlesinde sevmeye işinin sadece gelecekte yapılacağı vurgulanmamaktadır. Bu cümleyi *onu seveceğim* cümlesinden ayıran nokta sevmeye işinin geçmişte başlayıp bugün devam ettiğini ama özellikle gelecekte devam edeceğini aktarmasıdır. Her üç zamanı da kapsadığı için geniş zaman olarak değerlendirilebilecek bu örnek, geleceğin vurgulanması nedeniyle geniş zamandan farklı bir nitelik taşımaktadır.

Şimdi geleceğim cümlesinde ise yine bir gelecek zaman ifadesi aktarılırken hareketin çok çok yakın bir gelecekte gerçekleşeceği anlaşılmaktadır.

Şimdiki zamana ve gelecek zamana uygun zaman belirleyicilerle kullanıldığında, özellikle 2. ve 3. kişi çekimlerinde gelecek zaman çekimi emir çekimi görevini üstlenebilir. *Şimdi konuşacaksın, yarın ders çalışacaksın* gibi. Aynı kullanım şimdiki zaman ve geniş zaman çekimlerinde de söz konusudur. *Şimdi odana gidiyorsun, kitaplarını açıp çalışıyorsun* gibi.

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN (-DI)

Hareketin konuşma anından önce yapıldığını ve konuşanın hareketin gerçekleşip gerçekleşmediğini kesin olarak bildiğini belirten bir zamandır. Bu zaman eki yanına şimdiki zaman ve geniş zaman belirten kelimeleri alarak kullanılabilir. Bunlardan şimdiki zamanı işaret eden belirleyicilerle olan kullanımına bakıldığında genel olarak iki ayrı zaman karşımıza çıkar. Biri çok yakın geçmiş, diğeri de çok yakın gelecek'tir.

Otobüsten şimdi indim, şimdi eve girdim gibi cümlelerde hareketin geçmişte ama çok yakın bir geçmişte gerçekleştiği anlaşılırken; *şimdi gittim, şimdi söyledim* gibi örneklerde de hareketin henüz gerçekleşmediği ama anlık bir süre içinde gerçekleşeceği anlaşılmaktadır.

Her akşam ziyaret ettim, her gün ders çalıştı, her zaman iyi bir insan oldu cümlelerinde olduğu gibi geniş zamana özgü zaman belirleyicileriyle kullanıldığında görülen geçmiş zaman çekimi, hareketin geçmişte yapıldığı artık yapılmadığını ama sözü edilen hareketin geçmişte sürekli yapıldığını anlatmakta bu yönüyle de hikâyeye birleşik çekimine doğru kaymaktadır. Bu çekimler, öğrenilen geçmiş zamanın

⁹ Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı-II Limni ve Malta Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1965.

hikâyesine ya da geniş zamanın hikâyesine yakınlık göstermekte ancak anlatım yönünden birbiriyle tam olarak örtüşmemektedir.

ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN (-miş)

Hareketin konuşma anından önce yapıldığını, konuşanın hareketin yapıldığını kesin olarak bilmediğini, başkasından duyduğunu ya da sonradan farkına vardığını anlatan bir zamandır. (Ediskun 1996, s. 176)¹⁰ Bu zaman eki, kendi zamanına uygun belirleyicilerin dışında çoğunlukla şimdiki zaman ve geniş zamana ait belirleyicilerle kullanılabilir.

Şimdi gelmiş gibi cümlelerde öğrenilen geçmiş zamanda olduğu gibi yakın geçmişti aktarmaktadır.

Her gün çalışmış örneğinde olduğu gibi geniş zamana ait belirleyicilerle kullanıldığında öğrenilen geçmiş zaman eki, görülen geçmiş zaman ekinde olduğu gibi geçmişte sürekli yapılan işleri anlatmaktadır.

Bir gün belirleyicisiyle kullanılan -miş eki, gelecek zamanı ifade edebilir. " Dilimizde seyrek rastlanan bu zaman kayması, ileride gerçekleşmesi muhtemel bir oluş ve kılışın, geçmiş zaman kalıbına aktarılarak gerçekleşmiş gibi bir üslupla anlatılmasından kaynaklanmıştır. Burada gerçekleşmiş gibi görünen anlatım aslında geleceğe yönelmiş bir gerçekleşmenin ifadesidir.

Bir gün baksam ki gelmişsin

Bir güvercin gibi yorgun uzaklardan yar

Gözlerinde bir bitmez, bir tükenmez güzellik

Saçlarında ilkbahar. (Korkmaz 2003, s. 610)

TASARLAMA KİPLERİ

Kip eklerinin zaman kavramı taşımamakla beraber henüz gerçekleşmemiş, gelecekte olması tasarlanan, dolayısıyla gelecek zamana yakın olan ekler olduğu bilinmektedir. Zaman belirleyicilerle kullanıldıklarında kip ekleri gelecek zamanı ifade eden belirleyicileri tercih etmelidir. *Yarın ders çalışmalıyım, Önümüzdeki yıl başarılı olsam, Haftaya borcunu ver* gibi örneklerde belirleyiciler hep ilerideki günleri ya da saatleri anlatmaktadır. Şimdiki zamana ait olan belirleyicilerle kullanımına bakıldığında kip ekini almış fiilin gerçekleştiği değil, tasarlanan ya da istenen hareketin bir an önce gerçekleşmesinin istendiği sezilir. *Hemen odana git, şimdi tatilde olsam, şu an denizde olmalıyım* gibi örneklerde tasarı içinde bulunulan ana dahil olabilecek kadar yakın bir gelecek için tasarlanmakta dolayısıyla tasarının derhal gerçekleşmesi isteğini yansıtmaktadır. Bu örneklerde zaman zarfları tam olarak tasarıya zaman bakımından anlam ayırtısı katmaktadır.

Geçmiş zamana ait zaman belirleyicilerinin kip ekleriyle kullanımında ise fiil, birleşik çekime girerek –DI hikâye ekiyle geçmişe gitmekte ama tasarlanan hareketin geçmişte gerçekleşmediğini ifade etmektedir. *Geçen sene çalışsaydım, Sözüünü tutmalıydın* gibi. Dilimizde kip eklerinden olan emir kipi, geçmiş zaman belirleyicileriyle kullanılamamaktadır.

Zaman eklerinin kendilerine uygun zaman belirleyicileriyle kullanılmadığı durumlarda özet olarak şu sonuçlar çıkarılabilmektedir.

¹⁰ Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.

Geniş zaman eki, geçmiş zaman dışında şimdiki zaman ve gelecek zamana uygun belirleyicilerle kullanılmakta ve yapıya zaman kavramı katmamaktadır.

şimdiki zaman eki de gelecek zaman ve geniş zamana uygun belirleyicilerle kullanılabilmekte ve bu kelimelerle birlikte şimdiki zamanın dışında yakın gelecek, belirli gelecek ve geniş zaman anlamını yapıya katmaktadır.

Görülen geçmiş zaman eki, şimdiki zaman ve geniş zamana uygun belirleyicilerle kullanılabilmekte ve bu durumda yakın geçmiş ve yakın gelecek zamanlarını, geçmişte süreklilik ifadesini yapıya katmaktadır.

Öğrenilen geçmiş zaman eki, görülen geçmiş zaman eklerinin kullandığı zaman belirleyicileriyle yakın geçmiş zaman ve geçmişte süreklilik ifadesini aktarmaktadır.

Farklı zaman belirleyicilerle birlikte kullanılan ekler, dil bilgisi kategorilerinde yerleştirildikleri yerden çıkıp farklı bir zamanı ya da zaman dışında bir durumu (kipliği) ifade eder duruma gelmektedir.

Zaman belirleyicileriyle birlikte kullanılan zaman ekleri, görüldüğü gibi dilimizde büyük bir anlatım rahatlığı ve zenginliği sağlamaktadır. Ancak bu çeşitlilikler, dağınık bilgiler halinde değil, daha detaylı ve kesin bir sınıflandırmayı amaçlayan çalışmalar düzeyinde olmalıdır.